

ਐਮ.ਏ.(ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ) ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ (ਸਮੇਸਟਰ ਪਹਿਲਾ) ਪੇਪਰ ਚੌਥਾ
ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਪੇਡਾਗੋਜ਼ੀ

Department of Distance Education
Punjabi University, Patiala
(All Copyrights are Reserved)

ਭਾਗ-ੳ

- 1.1 ਪੇਡਾਗੋਜ਼ੀ : ਸੰਕਲਪ, ਮਹੱਤਤਾ : ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣਾ : ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਹਿ ਸੰਬੰਧ
- 1.2 ਉਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟੀਕਰਨ : ਬਲੂਮ ਵਰਗੀਕਰਨ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ
- 1.3 ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਯੁਕਤਾਂ
- 1.4 ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ
- 1.5 ਮਾਈਕਰੋ ਟੀਚਿੰਗ

ਨੋਟ : ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ www.dccpbi.com ਤੋਂ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਨ।

**ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ : ਸੰਕਲਪ, ਮਹੱਤਤਾ; ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣਾ :
ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਹਿ ਸੰਬੰਧ**

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ :

- 1.1.1 ਉਦੇਸ਼ਾਂ
- 1.1.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
- 1.1.3 ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ
- 1.1.4 ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ
- 1.1.5 ਅਧਿਆਪਨ
- 1.1.6 ਸਿੱਖਣਾ
- 1.1.7 ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਹਿ ਸੰਬੰਧ
- 1.1.8 ਸਾਰ
- 1.1.9 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.1.10 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.1.1 ਉਦੇਸ਼ : ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਕਿ

- 1) ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਣ।
- 2) ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ।
- 3) ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਸਕਣ।
- 4) ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਹਿ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ।

1.1.2 ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ :

ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਤ੍ਰੈ-ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਟੀਚਾ ਅਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਬੱਧ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਪਾਠ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਕੇ, ਤਰਜੀਹਾਂ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਰੱਖ ਕੇ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਸਮੱਰਥਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੀ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

1.1.3 ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ :

ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਥਿਊਰੀ, ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ, ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਥਿਊਰੇਟੀਕਲ ਸੰਕਲਪ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਡਿਸਿਪਲਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਨ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਏਜੰਟ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਹੂਲਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪਾਰੰਪਰਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਗਿਆਨਧਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਸਟਾਈਲ, ਫੀਡਬੈਕ, ਅਸੈਸਮੈਂਟ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਥਿਊਰੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਸਰਦਾਰ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੋਨੋਂ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਅਧਿਆਪਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਾਇਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਅਧਿਆਪਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਅਪਰੋਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਮੇਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਅਧਿਆਪਨ ਰਣਨੀਤੀਆਂ, ਖਾਸ ਕੋਸ਼ਲਾਂ, ਗਿਆਨ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ, ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਸਮੱਰਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਧੀਆ ਨਤੀਜੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖ ਕੇ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਈ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਐਕਸ਼ਨ, ਜੱਜਮੈਂਟ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ, ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦੇ ਆਮ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ, ਖਾਸ ਕੋਸ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਤਰ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀਕਲ ਅਨਾਲੇਸਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ : ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਤੇ ਅਨਾਲੇਸਿਸ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ ਜੋ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਭਾਗ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਘਟਕਾਂ ਵਿਚ ਤੋੜਣਾ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਟੀਚਿੰਗ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਘਟਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਬ ਯੂਨਿਟ, ਟੋਪਿਕ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸੀਂ ਕੋਰਸ ਨੂੰ ਮੇਜਰ ਅਤੇ ਮਾਈਨਰ ਸੈਕਸ਼ਨ, ਸਬ ਸੈਕਸ਼ਨਾਂ, ਯੂਨਿਟ ਤੇ ਸਬ ਯੂਨਿਟ, ਮੇਜਰ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਮਾਈਨਰ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਉਪ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੇਲੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਨੋਭਾਵ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀਕਲ ਐਨਾਲੇਸਿਸ ਦੇ ਚਾਰ ਹਿੱਸੇ ਹਨ।

- 1) **ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ** : ਇਸ ਵਿੱਚ ਯੂਨਿਟ, ਉਪ ਵਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਕਹਰੇ ਸੰਕਲਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- 2) **ਉਦੇਸ਼ ਬਣਾਉਣਾ** : ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- 3) **ਅਧਿਆਪਨ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ** : ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਸਮੇਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤਰੀਕੇ, ਵਿਧੀਆਂ, ਤਕਨੀਕਾਂ, ਸੋਮੇ, ਸਾਧਨ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- 4) **ਮੁਲਾਂਕਣ** : ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਢੰਗ ਜਿਵੇਂ ਮੌਖਿਕ ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀਕਲ ਅਨਾਲੇਸਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚੱਕਰ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ :

- 1) ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਬ ਯੂਨਿਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਕਰਨਾ।
- 2) ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਸਬ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ।
- 3) ਸਬ ਯੂਨਿਟ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ।
- 4) ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਸਬ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ।
- 5) ਚੁਣੇ ਸਬ ਯੂਨਿਟ ਲਈ ਸਹੀ ਅਧਿਆਪਨ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਚੁਣਨਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਧੀਆਂ, ਸਾਧਨ, ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ, ਬਲੈਕ ਬੋਰਡ ਕੰਮ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।
- 6) ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਬ ਯੂਨਿਟ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ, ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ।
- 7) ਸਬ ਯੂਨਿਟ ਲਈ ਸਪੈਸੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਟੇਬਲ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 6 ਮਾਪ ਦੰਡ ਅਧਾਰਿਤ ਟੈਸਟ ਆਈਟਮਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ :-

- 1) **ਅਧਿਆਪਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ** : ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ, ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਵਿਧੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਪਰੋਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿਰਫ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕੰਮ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਡਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਘੱਟ ਬਰਡਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- 2) **ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ** : ਇਸ ਅਪਰੋਚ ਨਾਲ ਕੰਸਟਰਕਟੀਵਿਸਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੁੱਖੀ, ਸਹਿਭਾਗੀ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਸਮੂਲੀਅਤ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਅਪਰੋਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਸਮੂਲੀਅਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਪਕ ਸਹੂਲਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਧਨਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।
- 3) **ਸਿੱਖਣ ਕੇਂਦਰਿਤ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ** : ਸਿੱਖਣ ਕੇਂਦਰਿਤ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵਾਂ ਅਪਰੋਚਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਪਰੋਚ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਵਾਤਾਵਰਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੋਮੇ ਆਦਿ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦੀ ਇੱਕ ਲਚਕਦਾਰ ਅਪਰੋਚ ਹੈ।

ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਪਰੋਚਾਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਪਰੋਚਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ। ਇਹ ਅਪਰੋਚਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.1.4 ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ : ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਅਧਿਆਪਨ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਕਲਪ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਜਿਸੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬਣਤਰਾਂ, ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ, ਨਵੀਂ ਅਪਰੋਚ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

- 1) **ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਨ** : ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ, ਵਿਧੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਨ ਸਾਧਨ ਅਤੇ

- ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਬੰਦੀ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- 2) **ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖਣਾ :** ਸਿੱਖਣਾ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦੀ ਅਪਰੋਚ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀਲਤਾ ਅਧਿਆਪਨ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
 - 3) **ਸਮੱਗਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ :** ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮੱਗਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਟੀਚੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
 - 4) **ਕਲਾਸਰੂਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ :** ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਲਾਸਰੂਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਯੂਨਿਟ ਲਈ ਸਹੀ ਅਤੇ ਉਚਿੱਤ ਵਿਧੀਆਂ, ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਪਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਹੀ ਚੱਲਦੀ ਹੈ।
 - 5) **ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ :** ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਇਕ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮੱਦਦ ਕਰਨਾ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤਣਾ ਆਦਿ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
 - 6) **ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਗਿਆਨ :** ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਰਸ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
 - 7) **ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ :** ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
 - 8) **ਕਲਾਸ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ :** ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਧਿਆਪਨ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
 - 9) **ਵਧੀਆ ਸਿੱਖਣ ਤਜਰਬੇ :** ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਸਹੀ ਸਮਾਂ ਸਾਰਣੀ, ਉਚਿੱਤ ਵਿਧੀਆਂ, ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਿਆਰੀ ਸਿੱਖਣ ਤਜਰਬਿਆਂ, ਦੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

1.1.5 ਅਧਿਆਪਨ :

ਅਧਿਆਪਨ ਕਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਕਲਪ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਾਂ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਤਾਬ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀ ਉਸ ਦੇ ਖਿੱਛੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਨ ਸਿਰਫ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਗਿਆਨ, ਜਾਣਕਾਰੀ, ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰਕ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਿੱਥੇ ਗਏ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

Ryburn stated "Teaching is a relationship which keeps the child to develop all his powers".

According to Burton's view "Teaching is the stimulation, guidance, direction and encouragement of learning".

B.O. Smith, "Teaching is a system of actions intended to produce learning".

ਸੋਧੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਦੌਰਾਨ ਅਧਿਆਪਕ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਨ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

- 1) **ਅਧਿਆਪਨ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ** : ਅਧਿਆਪਨ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।
- 2) **ਅਧਿਆਪਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ** : ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਹੈ।
- 3) **ਅਧਿਆਪਨ ਇੱਕ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਹੈ** : ਅਧਿਆਪਨ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਗਾਈਡੈਂਸ ਲਈ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- 4) **ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ** : ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਰੀਰਿਕ, ਬੌਧਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- 5) **ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ** : ਅਧਿਆਪਨ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਰਟਿਸਟ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਧਿਆਪਨ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।
- 6) **ਅਧਿਆਪਨ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ** : ਅਧਿਆਪਨ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਰਟਿਸਟ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਧਿਆਪਨ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।
- 7) **ਅਧਿਆਪਨ ਨਿਰੀਖਣਯੋਗ, ਮਾਪਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਯੋਗ ਹੈ** : ਅਧਿਆਪਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫੀਡਬੈਕ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- 8) **ਅਧਿਆਪਨ ਇੱਕ ਰੁਸਲਤਾ ਹੈ** : ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਧੀਆਂ, ਸੂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਨ ਲਈ ਖਾਸ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਟਰੇਨਿੰਗ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।
- 9) **ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਸਹੂਲਕ ਹੈ** : ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਣਾ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਲੂ ਹੈ।
- 10) **ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ** : ਅਧਿਆਪਨ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1.1.6 ਸਿੱਖਣਾ :

ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣਾ ਇੱਕ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਸਿੱਖਣਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਮੌਤ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਚਾਨਕ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਇਤਫਾਕ ਨਾਲ ਵੀ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰਕ ਬਦਲਾਅ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣਾ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਣ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਇੱਕ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨਾਤਮਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਪੱਖ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

According to Crow and Crow, "Learning is the acquisition of knowledge, habits and attitudes. It involves new ways of doing things and it operates in an individual's attempts to overcome obstacles or to readjust to new situations. It represents progressive change in behaviour. It enables him to satisfy interests to attain goal".

According to Gardner Murphy, "The term learning covers every modification in behaviour to meet environmental requirements".

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਣਾ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਦਲਾਅ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

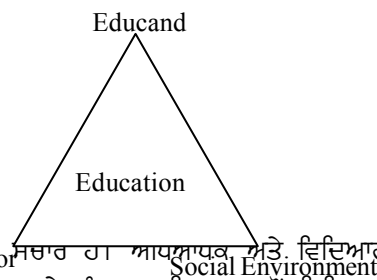
- 1) **ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ** : ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੈਟ ਬਿਠਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- 2) **ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ** : ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣਾ ਦੋਵੇਂ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਧਨਾਤਮਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਣਾਤਮਕ ਵੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਧਨਾਤਮਕ ਪਾਸੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਣਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
- 3) **ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ** : ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- 4) **ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕਤਾ** : ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬੇਹਤਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਦੇ ਕਈ ਚਰਨ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- 5) **ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ** : ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੂੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਕਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣਾ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.1.7 ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਹਿ ਸੰਬੰਧ :

ਅਧਿਆਪਕ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਗਿਆਨ

ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਜੁੜੇ ਹਨ। ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਹਿ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਸਹਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਤ੍ਰਿਯੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਾਨ ਡੀਵਏ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਟਰਾਈ ਪੋਲਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪੂਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਖਾਸ ਤੱਤ ਹਨ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦੂਜਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਤੰਭ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਚਿੱਤਰ 1 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣਾ ਇੱਕ ਤ੍ਰਿਯੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਾਨ ਡੀਵਏ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਟਰਾਈ ਪੋਲਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪੂਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਖਾਸ ਤੱਤ ਹਨ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦੂਜਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਤੰਭ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਚਿੱਤਰ 1 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕਾਸ ਅਤੇ ਇਫੈਕਟ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਣਾ ਅਧਿਆਪਨ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਯੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖਣਾ ਸੌਖਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਹਿ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣਾ ਇਫੈਕਟ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਧਿਆਪਨ-ਸਿੱਖਣ ਇੱਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਣਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਨ ਵੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਕ ਅਤੇ ਮਦਦਗਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਟੀਚਾ ਅਧਾਰਿਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਟੀਚੇ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਮਿੱਥੇ ਗਏ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਟੀਚਿਆਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਫਾਰਮਲ ਜਾਂ ਨਾਨ-ਫਾਰਮਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਆਮ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਟੀਚਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਦਲਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇਕ ਹੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਂਝੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਏਕੀਕਰਤ ਜਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ, ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

ਇਸ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਕੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਸਮਕਾਲੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸਹਿਵਰਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਆਪਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਣਾ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋਵੇ। ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਤੱਤ ਹਨ। ਕਈ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਮਸ਼ੀਨ, ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦੀ। ਫਾਰਮਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਆਹਮਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਨ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣਾ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਜਾਂ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਕੋਸ਼ਲ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਕਿੱਲ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਨ ਦੀਆਂ ਬਿਊਰੀਆਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਬਿਊਰੀਆਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਊਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਲਾਸੀਕਲ ਕਨਡੀਸ਼ਨਿੰਗ, ਓਪੇਰੇਂਟ ਕੰਡੀਸ਼ਨਿੰਗ, ਇਨਸਾਈਟ ਬਿਊਰੀ, ਸਾਈਨ ਬਿਊਰੀ ਆਦਿ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤ, ਸੂਤਰ, ਨਿਯਮ ਆਦਿ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1.1.8 ਸਾਰ :

ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੋਵੇਂ ਸਹਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੱਥ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਵਿਚਕਾਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਅਧਿਆਪਕ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚਿੱਤ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

1.1.9 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਪੈਡਾਗੋਜ਼ੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖੋ।
2. ਅਧਿਆਪਨ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ। ਇਹ ਅਧਿਆਪਨ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਜੁੜਿਆ ਹੈ?
4. ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਇੱਕ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

1.1.10 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ :

- * Bhatia & Jindal : A Text Book of Curriculum, Pedagogy and Evaluation, Paragon International Publishers.
- * Sharma & Chaturvedi : Pedagogy of School Subject Social Science, R. Lall Educational Publications.
- * Sharma et. al. : Teaching Learning Process, Twenty First Century Publications.

**ਉਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟੀਕਰਣ : ਬਲੂਮ ਵਰਗੀਕਰਨ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ
ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ**

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ :

- 1.2.1 ਪਾਠ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
- 1.2.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
- 1.2.3 ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਰਥ
- 1.2.4 ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟੀਕਰਣ
- 1.2.5 ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼
- 1.2.6 ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼
- 1.2.7 ਬਲੂਮ ਦੁਆਰਾ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
- 1.2.8 ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ
- 1.2.9 ਸਾਰ
- 1.2.10 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ
- 1.2.11 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ

1.2.1 ਪਾਠ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ :

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿ :

- 1. ਉਹ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਸਕਣ।
- 2. ਉਹ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ।
- 3. ਉਹ ਬਲੂਮ ਦੁਆਰਾ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ।
- 4. ਉਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਸਕਣ।

1.2.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ :

ਅਧਿਆਪਨ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਲ ਅਣਗਿਣਤ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵੇਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਲੀਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਚਰਨ ਵਿਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਝ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਅਧਿਆਪਨ

ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟੀਕਰਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕ੍ਰਿਆਈ (operational) ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਸੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟੀਕਰਣ ਪਰਖਣਯੋਗ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਹੈ।

1.2.3 ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Objective)

ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਲਕਸ਼ ਇੱਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚੰਗਿਆਈ ਜਾਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਉਚਿਤ ਹੋਣਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਲਈ ਕੀ ਚੰਗਾ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਸੋ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। **ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।** ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਉਪਜ ਵਜੋਂ ਪਰਾਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮੁੱਲ (value) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ, ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ, ਸਿੱਖਣ ਸਥਿਤੀ, ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਆਦਿ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਨ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾਮਾਨ ਕਰ ਕੇ ਮੰਜ਼ਲ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨੂੰ ਪਰਾਵਰਤਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦੇਸ਼, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਦਰਸਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਖਣ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਆਧਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਦੇਸ਼ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਤਾ, ਮਾਪਿਆਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਕੇ, ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਅ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਝ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ, ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :

- (1) ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (2) ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਬੱਧ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (3) ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

1.2.4 ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟੀਕਰਣ (Specification of Objectives)

ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਭਾਵ ਹਰੇਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਪਣ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਮਾਪ ਸਕਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਇਕੱਲੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮਾਪੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਮਾਪਣਾ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਪਥਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਅਧਿਆਪਨ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਵਿਆਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂਗਾ, ਫੇਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਪਕਲਪਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਕਰਾਂਗਾ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖਾਸ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਉਸੇ ਖਾਸ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਕਰਨਾ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਆਪਨ ਇਕ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਂ ਤਾਂ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ 10 ਮਿੰਟਾਂ ਲਈ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਏਗਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ 5 ਮਿੰਟ ਲਗਾਏਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਰਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਦੇਸ਼ ਅਧਿਆਪਨ ਜਾਂ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਮਾਪਣ ਵਿਚ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਉਦੇਸ਼ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਪਣ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਸ਼ਟੀਕਰਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਕ੍ਰਿਆਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਬੱਚੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਹੱਤਤਾ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਰਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੰਤਵ ਪੂਰੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ :

1. ਹਰੇਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਖਣਯੋਗ ਅਤੇ ਨਾ ਪਰਖਣਯੋਗ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
3. ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣਯੋਗ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।
4. ਇਹ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਹੋ ਸਕੇ।
5. ਇਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਤਕ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
6. ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।
7. ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਔਗੁਣ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
8. ਇਹ ਨਿਯੋਜਨ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
9. ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਖਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਸ਼ਟੀਕਰਣ ਸਮੁੱਚੀ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਸੁਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.2.5 ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ (Educational Objectives)

ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਣ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਜਿਹੀ ਕਸੌਟੀ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ।

ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮਾਪ-ਦੰਡ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ :

1. ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
2. ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਲਕਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

3. ਇਹ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
4. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
5. ਇਹ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀਯੋਗ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
6. ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਤਸਦੀਕਯੋਗ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਟੀਯੋਗ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
7. ਇਹ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ **ਵਿਆਪਕ** ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਕੂਲ ਅਤੇ **ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ** ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਪਕ ਉਦੇਸ਼ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਵੀ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੀ.ਐਸ. ਬਲੂਮ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

“ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ ਲਕਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਾਠਕਰਮ ਨੂੰ ਬਣਤਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਵਰਤਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।” ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਿਆ ਕ੍ਰਮ, ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। **ਬਲੂਮ (1956)** ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਚਾਰ ਮੂਲ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ :

- (ੳ) ਵਰਗੀਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਬੋਧਾਤਮਕ (Cognitive) ਹਨ।
- (ਅ) ਇਹ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ (hierarchical) ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (ੲ) ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਸੰਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (ਸ) ਇਹ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1.2.6 ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ (Instructional Objectives)

ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਿੱਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਖਣ ਦੇ **ਨਤੀਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ** ਹੁੰਦੇ ਹਨ **ਭਾਵ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ** ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਸੂਝ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣਾ, ਕਿਸੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਆਦਿ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : ਇਹ ਉਹ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਜਿੰਨਾਂ ਲਈ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮੁਹਾਰਤ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਜਾਂ ਮੁਹਾਰਤ ਵਾਲੇ ਸਿੱਟੇ ਜਾਂ ਉਪਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਰਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਤੱਕ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਵਿਕਾਸਤਮਕ ਉਪਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ।

ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਯੁਕਤ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ (ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੂਝ ਸ਼ਕਤੀ, ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਹੀਆਂ ਨਿਪੁੰਨਤਾਵਾਂ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਈ ਖਾਸ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਜਾਂ ਮੁਹਾਰਤ ਵਾਲੇ ਉਦੇਸ਼ ਆਮ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਹੱਦਬੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੁਝ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਹੋਣ। ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਯੁਕਤ ਉਪਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਭਿੰਨ ਦਰਜੇ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ-ਅੰਤਰਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਮੁਮਕਿਨ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਣ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਲਗਾਤਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੀਏ ਤਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪਹਿਚਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਵ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੌਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਤਜਰਬਿਆਂ

ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੋਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਸਗੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.2.7 ਬਲੂਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ :

ਬਲੂਮ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਡਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਗੁੰਝਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ Benjamin Bloom ਦੇ ਨਾਮ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਕਿ 1956 ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤਿੰਨ ਡੋਮੇਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਹੈ।

- 1) **ਗਿਆਨਤਮਕ ਡੋਮੇਨ (Cognitive Domain) :** ਇਸ ਡੋਮੇਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਮਾਨਸਿਕ ਹੁਨਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਛੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
 - (ੳ) **ਗਿਆਨ (Knowledge) :** ਇਸ ਡੋਮੇਨ ਵਿੱਚ ਡਾਟਾ, ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਨਮਾਲਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ।
 - (ਅ) **ਸਮਝ (Understanding) :** ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
 - (ੲ) **ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ (Application) :** ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਮਝ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।
 - (ਸ) **ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (Analysis) :** ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੱਥਾਂ, ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਥਾਂ, ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।
 - (ਹ) **ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (Synthesis) :** ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪੈਟਰਨ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
 - (ਕ) **ਮੁਲਾਂਕਣ (Evaluation) :** ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਅਰਥ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਹੋਣ ਦੇ ਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ।
2. **ਭਾਵਨਾਤਮਕ (Affective Domain) :** ਇਸ ਡੋਮੇਨ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਵੱਈਏ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਡੋਮੇਨ ਨੂੰ 5 ਉਪ ਡੋਮੇਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
 - (ੳ) **ਫੀਨੋਮੇਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ (Receiving Phenomenon) :** ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਰਵੱਈਏ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।
 - (ਅ) **ਫੀਨੋਮੇਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ (Responding to Phenomenon) :** ਇਸ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਮੂਲੀਅਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 - (ੲ) **ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨਾ (Valuing) :** ਇਸ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।
 - (ਸ) **ਸੰਗਠਨ (Organisation) :** ਇਸ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇੱਕ

ਵਿਲੱਖਣ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਹ) ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਨ (Internalization) : ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਭਾਵ ਮੁੱਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਡੋਮੇਨ ਵਿੱਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਕੋਸ਼ਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ Dave ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਡੋਮੇਨ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ 5 ਹਿੱਸੇ ਹਨ।

- (ੳ) ਇਮੀਟੇਸ਼ਨ (Imitation)
- (ਅ) ਮੇਨੀਪੁਲੇਸ਼ਨ (Manipulation)
- (ੲ) ਪਰਸੀਜ਼ਨ (Percision)
- (ਸ) ਆਰਟੀਕੁਲੇਸ਼ਨ (Articulation)
- (ਹ) ਨੈਚੁਰਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ (Naturalization)

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ Simson ਨੇ ਸਾਈਕੋਮੋਟਰ ਡੋਮੇਨ ਨੂੰ ਸੱਤ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।

- (ੳ) ਧਾਰਨਾ (Perception)
- (ਅ) ਸੈਟ (Set)
- (ੲ) ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਜਵਾਬ (Guided Response)
- (ਸ) ਮਕੈਨਿਜ਼ਮ (Mechanism)
- (ਹ) ਕੰਪਲੈਕਸ ਓਵਰਟ ਰਿਸਪਾਂਸ (Complex Overt Response)
- (ਕ) ਅਨੁਕੂਲਣ (Adaptation)
- (ਖ) ਸ਼ੁਰੂਆਤ (Origination)

1.2.8 ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ (Writing Instructional Objectives in behavioural terms)

ਉਦੇਸ਼ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਰਜ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲਾਭ ਹਨ :

- (i) ਅਧਿਆਪਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- (ii) ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਲਈ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (iii) ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਮਾਪਨ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- (iv) ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਉਚਿਤ ਅਧਿਆਪਨ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੋਰਸ ਲਈ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਦੋ ਲਕਸ਼ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

- (ੳ) ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।
- (ਅ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਨਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕੋਰਸ ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

1. ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਰਸ ਲਈ ਆਮ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
 - (i) ਕੋਰਸ ਦੇ ਆਮ ਮੰਤਵ ਪਹਿਚਾਣਣੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਮੰਤਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਆਮ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਜੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇਣ ਲਈ ਕਰਨ।
 - (ii) ਕੋਰਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (Content Analysis) ਵਲੋਂ ਸੁਝਾਏ ਹੋਏ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਜੋੜਨੇ।
 - (iii) ਅਧਿਆਪਣ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਜੋੜਨੇ।
 - (iv) ਮਾਹਿਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਜਾਣਨੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖਣੇ ਜੋ ਉਸ ਕੋਰਸ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵੇਂ ਹੋਣ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਖਣਾ ਕਿ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ।

2. ਸਮਾਨਯ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ :

- (i) ਹਰੇਕ ਕਥਨ (Statement) ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਮਾਨਯ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।
- (ii) ਹਰੇਕ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

3. ਸਮਾਨਯ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ :

- (i) ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਾਸ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਨਮੂਨੇ (Sample) ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉਣਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਰੇਕ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਣ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹੋਣ।
- (ii) ਪੇਸ਼ਾਵਰਨਾ ਸਹਿਤ ਦੇਖਣਾ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਖਾਸ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਇਹ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾਸ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਫੇਰ ਵੀ ਹਰੇਕ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਵਜੋਂ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੂਝ ਸ਼ਕਤੀ, ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ, ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਰਸਾਉਣ ਸ਼ਕਤੀ, ਮਨੋਬਿਰਤੀਆਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਜਿਹੀਆਂ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਮਾਨਯ ਲਕਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਉਪਜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਪਜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋਵੇ ਫੇਰ ਵੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਚਨਚੇਤ ਜਾਂ ਬੇ ਉਮੀਦ ਉਪਜਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਲਿਖਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ (Methods of Writing Objectives in Behavioural Terms)

ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਰੀਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਇਤਿਹਾਸਕ ਆਧਾਰ ਹਨ :

1. **ਡਰੱਕਰ (Drucker) 1954** ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।
2. **ਬੀ. ਐਸ. ਬਲੂਮ (B.S. Bloom) 1956** ਨੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਟੈਸਟ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਨਾਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਕੇਂਦਰਿਤ। ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਕਦਮ ਉਠਾਇਆ।
3. **ਰਾਬਰਟ ਮੇਜਰ (Robert Mager) 1962** ਦੀ ਅਪਰੋਚ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਪਰੋਚ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬੋਧਾਤਮਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਰਜ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੋਧਾਤਮਕ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਵਧੀਆਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਲੀਕੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੇਜਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

- (i) ਅੰਤਲੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪਛਾਨਣਾ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਸਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਹਨ।
- (ii) ਲੋੜੀਂਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਦਰਸਾਉਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ।
- (iii) ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਪਰਦਸ਼ਨ ਦੇ ਮਾਪ-ਦੰਡ ਨੂੰ ਇਹ ਵਰਨਣ ਕਰ ਕੇ ਦਰਸਾਉ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4. **ਰਾਬਰਟ ਮਿਲਰ (Robert Miller) 1962** ਦੀ ਅਪਰੋਚ ਨੂੰ ਸਾਇਕੋਮੇਟਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਪਰੋਚ ਦਾ ਜਨਮ ਮਿਲਟਰੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਿੱਲਰ ਦੀ ਅਪਰੋਚ ਨਾਲ ਸਿਖਲਾਈ ਉਦੇਸ਼ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮਿੱਲਰ ਨੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੁਨਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- (i) ਇਕ ਸੰਕੇਤਕ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਉਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਜੋ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- (iii) ਕੰਟਰੋਲ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (iv) ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀਤਾ ਦਰਸਾਉਣੀ ਜਾਂ ਜੁਗਤ ਲੜਾਉਣੀ।
- (v) ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸਮਰੱਥਾ ਜਾਂ ਫੀਡ ਬੈਕ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣਾ।

ਮਿੱਲਰ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਢੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. **NCERT (ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਕਾਲਜ, ਮੈਸੂਰ-RCCEM) 1972** ਨੇ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਕ ਅਪਰੋਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਅਪਰੋਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਬੋਧਾਤਮਕ, ਭਾਵਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਨਾਲੋਂ ਬੋਧਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਬੋਧਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀਆਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਬਲੂਮ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਸੁਧਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਲੂਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਬੋਧਾਤਮਕ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਛੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਸਤਾਰਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੋਧਾਤਮਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.2.9 ਸਾਰ

ਬਲੂਮ, ਮੇਜਰ ਜਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਥੂਲੀਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਅਧਿਆਪਕ ਵਲੋਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਨਿਸਚਤਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਹੀ ਸੇਧ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੇਧ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਪਰੀਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਮੁੱਚਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਿੱਥੇ ਗਏ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖਾਸ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾਭ ਵੰਦ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

1.2.10 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
2. ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
3. ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ?
4. ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਤਰੀਕੇ ਹਨ?

1.2.11 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. Bloom B.S. : Taxonomy of Educational Objectives, Hand Book-I, Cognitive Domain, Longman Green & Co. New York, 1956
2. Ruhela, S.P. : Educational Technology, a systematic Text Book. The Associated Publishers, Ambala Cantt, 1991.
3. Sampath, K.et. al : Introduction to Educational Technology, Sterling Publishers Private Limited, New Delhi, 1984.
4. Sharma R.A. : Technology of Teaching, International Publishers Meerut, 1986.

ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਯੁਕਤਾਂ

ਚਾਂਚਾ

- 1.3.0 ਉਦੇਸ਼
- 1.3.1 ਜਾਣ ਪਛਾਣ
- 1.3.2 ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਆਮ ਸਿਧਾਂਤ
- 1.3.3 ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ
- 1.3.4 ਅਧਿਆਪਨ ਸੂਤਰ
- 1.3.5 ਅਧਿਆਪਨ ਯੁਕਤਾਂ
- 1.3.6 ਸਾਰ
- 1.3.7 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.3.8 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.3.0 ਉਦੇਸ਼

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ :

- (i) ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹਨ।
- (ii) ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ।
- (iii) ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਹਨ।

1.3.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ :

ਅਧਿਆਪਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮਿੱਥੇ ਗਏ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਹ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਅਧਿਆਪਨ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਯੁਕਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

1.3.2 ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਆਮ ਸਿਧਾਂਤ:

ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸਤਰ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਆਮ ਸਿਧਾਂਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

- 1) **ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ :** ਅਧਿਆਪਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਿੱਥੇ ਗਏ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਉਦੇਸ਼ ਮਿੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੂਰੀ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

- 2) **ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ :** ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- 3) **ਸਮੁਦਾਇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਧਿਆਪਨ :** ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- 4) **ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ :** ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਖ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।
- 5) **ਉਪਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ :** ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਹ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਸਕਣ।

1.3.3 ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ :

1.3.3.1 ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Motivation) : ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੁਆਰਾ ਸਲਾਹਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨਾਲ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1.3.3.2 ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Concentration) : ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਕੰਮ ਜਿਹੜਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਕਿਰਿਆ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਰਨੀ ਹੈ ਵੱਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.3.3.3 ਕੁਦਰਤੀ-ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Division in Natural Units): ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਕੁਦਰਤੀ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਿੱਖਣਾ। ਵੱਡੀ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖ ਜਾਵੇ ਪਰ ਅਖੀਰ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੰਡੋ ਕਿ ਇਸਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਵੀ ਕੰਮ ਜਾਂ ਪਾਠ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੁਦਰਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

1.3.3.4 ਸਹੀ-ਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Spacing) : ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਹੀ ਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਥਕਾਨ ਤੇ ਬੋਝ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਕੰਮ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ।

1.3.3.5 ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Over-learning) : ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਵਧੇਰੇ ਵਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਜ ਜਲਦੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਜ ਜਲਦੀ ਹੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿ ਸੰਗਠਨ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਹਮੇ ਸ਼ਾ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.3.3.6 ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਜਾਂ ਗਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Accuracy or Speed) : ਸਿੱਖਣ ਹੁਨਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਕੀ ਗਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ?" ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹਦਾਇਤਕਾਰ ਜਾਂ ਅਗਵਾਈਕਾਰ ਨੇ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹੌਲੀ ਗਤੀ ਤੇ ਸਿੱਖਣਾ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਤੇ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਹੈ

ਤਾਂ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਿਰਿਆ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਹੌਲੀ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਬਦਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਕਈ ਵਾਰ ਬੇ ਧਿਆਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਟਾਂ ਲਾਉਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਹੈ।

1.3.3.7 ਸਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Correct Performance) : ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗਲਤ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗੇ। ਯਾਦ ਰੱਖੋ "ਅਭਿਆਸ ਉਦੋਂ ਹੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਹੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਵੇ।" ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਮੰਨ ਲਵੋ ਟਾਈਪ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਨਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਧਾਰ ਬਿਨਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਅਭਿਆਸ ਕਰੀ ਜਾਵੇ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1.3.3.8 ਯੋਗ ਤੇ ਸਹੀ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Adequate Guidance) : ਹੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਜਾਂ ਅਗਵਾਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸਵੈ-ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

1.3.4 ਅਧਿਆਪਨ ਸੂਤਰ :

ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਸਾਧਾਰਣ ਸੂਤਰ ਹਨ, ਜੋ ਅਤਿਅੰਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹਨ।

(ੳ) ਗਿਆਤ ਤੋਂ ਅਗਿਆਤ ਵੱਲ :

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਨਵੀਨ ਸਚਾਈਆਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਤ ਅਤੇ ਅਗਿਆਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਸਰਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਵੱਲ :

ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸੇ ਔਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਸੋਧੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੇ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਹਾਏ ਤੇ ਕਠਿਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ।

(ੲ) ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਵੱਲ :

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਅਮੂਰਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੂਰਤ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਧੇਰੇ ਸਰਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਮੂਰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਵੱਲ :

ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ ਦੇ ਨਿਰੂਪਨ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(ਹ) ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਨਿਗਮਨ ਵੱਲ :

ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਪਕ ਨੇਮ ਕੱਢੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਰਾਹੀਂ ਨੇਮ ਕੱਢਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਗਮਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੇਮ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਪੜਤਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਨਿਗਮਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ

ਹੈ। ਵਿਆਕਰਣ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਖੁੱਧ ਅਤੇ ਸਰਲ ਵਿਧੀ ਹੈ।

(ਕ) ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਵੱਲ

ਬੱਚਾ ਉਹੜ-ਪੁਹੜ ਵਾਲੇ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਵਾਸਤਵਿਕ, ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਛੇਤੀ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਬੱਚੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਿੱਖਣੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤਸਵੀਰ, ਮਾਡਲ ਜਾਂ ਫਿਲਮੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਨਾਲੋਂ ਉਸਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਯਾਤਰਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣਾ ਤੁਰੰਤ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਚੀਜ਼ ਦਿਖਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੀੜੀ, ਬੂਟੇ ਜਾਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੋਵੇ।

1.3.5 ਅਧਿਆਪਨ ਜੁਗਤਾਂ (Teaching Devices):

ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਇੱਕ ਕਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਉਚਿੱਤ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਕਵੇਂ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਏ.ਐਚ. ਗਾਰਲਿਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਧਿਆਪਨ ਜੁਗਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਹਨ ਤੇ ਜੇਕਰ ਕਾਰਜ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਚਿੱਤ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।" ("Teaching devices are the teacher's tool and if good work is to be produced the right tools must be used in the right way".--A.H. Garlick) ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕਦੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਕੁ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁਛਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ, ਉਹਨਾਂ ਸਮੂਹੀਅਤ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਉਹ ਅਧਿਆਪਨ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਨ ਜੁਗਤਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਸਾਧਨਾਂ, ਤਰਕੀਬਾਂ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਉਚਿੱਤ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਅਧਿਆਪਨ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਧਿਆਪਨ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਚਿੱਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਉਚਿੱਤ ਸਮੇਂ ਉਪਰ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਅਧਿਆਪਨ ਜੁਗਤਾਂ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਧਿਆਪਨ ਜੁਗਤਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ?

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਨ ਜੁਗਤਾਂ

(Major Teaching Devices)

1. ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਪੁੱਛਣਾ, ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ (Questioning and answering)
2. ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਰਨਾ (Narration)
3. ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ (Explanation)
4. ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ (Descriptive)
5. ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ (Exposition)
6. ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਕਰਨਾ (Illustration)
7. ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ (Using teaching aids)

8. ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ (Using Library)
9. ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ (Evaluation)
10. ਡਰਿਲ ਜਾਂ ਅਭਿਆਸ ਕਰਾਜ (Drill work)
11. ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ (Home work)
12. ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ (Assignment)

ਉਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :-

ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਜੁਗਤ

ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਾਂ ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੰਮ ਘਰੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ; ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਜੋ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਪ-ਵਿਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਉਪ-ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਪਰਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਵੈ-ਯਤਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਇਸ ਜੁਗਤ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈਕਰਤਾ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਜੁਗਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਤੇ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਚੰਗੀਆਂ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

- (1) ਇਹ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (2) ਇਹ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਉਤੇਜਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (3) ਇਹ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਰਨਾਦਾਇਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (4) ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਉੱਪ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (5) ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (6) ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ : ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਦੇਣ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ :

- (1) ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (2) ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- (3) ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਏ ਗਏ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਧੂ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ

ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਲਈ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਲਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਰੈਫਰੈਂਸ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਨਕਸ਼ੇ, ਚਾਰਟ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੱਗਰੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ (Evaluation of the Assignment)

ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਸਕਾਰਤਮਿਕ ਨਤੀਜੇ ਦੇਣ ਲਈ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵੀ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਚੈੱਕ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੰਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਉਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

1.3.5.1 ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣਾ (Questioning)

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣਾ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਣਨੀਤੀ (strategies) ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਕਲਾ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਨ। According to Thring, "Teaching means skillful questioning to force the mind to see, to arrange, to act". In words of Parker, "questioning is the key to all educative activity." ਸੋ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਆਪਨ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਜੁਗਤਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਜੁਗਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣਾ
2. ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣਾ
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Questioning) ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੋਰਾਨ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

1. **ਆਰੰਭਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Introductory):** ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
2. **ਪਾਠ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Developing question):** ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਮਝਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਤੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਪਾਠ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. **ਪੁਨਰ ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Recapitulatory Questions):** ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਜੋ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਆਈ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Good questioning)

1. ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਛਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ "ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੌਣ ਹੈ? ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੌਣ ਹੈ? ਇਹਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ।

2. ਵਿਸ਼ੇਸਤਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਸਾਧਾਰਨ ਨਹੀਂ।
3. ਸਰਲਤਾ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹੋ ਚਿਰਪੁੰਜੀ ਵਿਚ ਵਰਖਾ ਕਿਉਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹੋ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
4. ਚਣੌਤੀਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰੇ ਜੇਕਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਰਖਾ ਘੱਟ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰੇਗਾ।
5. ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਣੇ ਚਾਹੀਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੌਣ ਸਨ ਤੇ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ? ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਇਕੋ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕੌਣ ਤੇ ਕਿਉਂ ਨੂੰ ਵਖਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਛਣ।
6. ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ : ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਸ ਉੱਤਰ ਸਿਰਫ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। 'ਕੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਵਰਖਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
7. ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਹੀ : ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਜੁਗਤ ਦੇ ਲਾਭ

1. ਇਸ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
2. ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੱਧਦਾ ਹੈ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।
4. ਉਹ ਪਾਠ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
5. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਜੁਗਤ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ : ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਜੁਗਤ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

1. ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਪੁੱਛਣ ਜੁਗਤ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਉਚਿਤ ਸਮੇਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਕਲਾ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਹਰ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।
2. ਅਧਿਆਪਨ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਧਿਆਪਕ ਬਹੁਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਧੀਨ ਆ ਕੇ ਬੇਲੋੜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਅਢੁੱਕਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਪੁੱਛਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਝਾਅ

1. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ

ਲੈਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵ ਪਾਠ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਉਪਰ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣੇ ਹਨ, ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਨ ਦੌਰਾਨ ਪਾਠ-ਸਮੱਗਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵੇਂ ਅਤੇ ਉੱਚਿਤ ਸਮੇਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
3. ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਵਿਚਲਾ ਸਮਾਂ ਉੱਚਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ-ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਤਰ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।
5. ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਤਰ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।
6. ਜਿਹੜਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਅਨੁਸਾਸ਼ਨ ਵੀ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।
7. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਨ ਦੌਰਾਨ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਿਰਫ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਸਗੋਂ ਦਿਮਾਗੀ ਚਣੌਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
8. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟੋਕਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣਾ ਸੰਤੁਲਨ ਗੁਆ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਨਿਰਉਤਸਾਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
9. ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੱਚੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾਲ ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
10. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੌਰਾਨ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਪੁੱਛਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਲਝਣ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਣੇ ਚਾਹੀਦੇ, ਸਗੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੱਲ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਕਾਰਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਨਾਉਣਾ।

1.3.5.2 ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੁਗਤ (Illustration Device)

ਅਧਿਆਪਕ ਅਧਿਆਪਨ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜੁਗਤ ਹੈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਨ ਉਹ ਜੁਗਤ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਤੇ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੋਚਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਣ ਲਈ ਮੌਖਿਕ ਜਾਂ ਸਬੂਲ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਅਧਿਆਪਨ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ (fact) ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੱਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਰੱਖਤ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ ਭਾਵ ਬੱਸ ਜਾਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੀ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਚਲਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪੇਸ਼

ਕਰਨ ਲਈ ਸਬੂਲ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਨਮੂਨੇ, ਚਾਰਟ, ਤਸਵੀਰਾਂ, ਗ੍ਰਾਫ, ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ੇ ਆਦਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਬੂਲ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੇ ਗੈਰ-ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜੁਗਤ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੁਗਤ ਦੇ ਲਾਭ :

- (1) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜੇਕਰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸੌਖਾ ਹੈ।
- (2) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝੇ ਸਿਧਾਂਤ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਆਕਰਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਜੁਗਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (3) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੁਗਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੋਚਿਕਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਪਕ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੈ।
- (4) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੁਗਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਮੂਲੀਅਤ ਵੀ ਪਾਠ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (5) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਸੰਕਲਪ (Concept) ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸ਼ਬੰਧੀ ਉਹ ਖੁਦ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੁਗਤ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ :

- (1) ਕਈ ਵਾਰੀ ਵੱਧ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- (2) ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤਨਾ ਆਦਿ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (3) ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜੇਕਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਉਦਾਹਰਨਾ ਦੇਣੀਆਂ ਔਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਲਾਸ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਖਰਾਬ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਝਾਅ :

- (1) ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਾਠ-ਸੱਮਗਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੀ ਚੋਣ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੇ ਕੀ ਕੀ ਸੱਮਗਰੀ ਚਾਹੀਦੀ ਉਸਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।
- (2) ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਰੋਚਿਕ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।
- (3) ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਰੋਚਿਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਉੱਚਿਤ ਸੰਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੋਸ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਢੁੱਕਵੀਂ ਸਬੂਲ ਸੱਮਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (4) ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਲ ਉੱਚਿਤ ਭਾਸ਼ਾ, ਉੱਚਿਤ ਸੰਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੋਸ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਢੁੱਕਵੀਂ ਸਬੂਲ ਸੱਮਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- (5) ਚੋਣ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (6) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜਾਂ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣੇ ਜਾਂ ਨਿਗਮਨ ਪਹੁੰਚ (deductive Approach) ਅਪਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਪਰਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.3.5.3 ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ (Exposition):

ਇਸ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਜੁਗਤ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਪਾਠ-ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੋਚਕ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਭੂਗੋਲ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭੂ-ਮੁੱਢ ਰੇਖਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਉਹ ਗਲੋਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੇਗਾ। ਜੋ ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇਗਾ।

ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਜੁਗਤ ਦੇ ਲਾਭ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਜੁਗਤ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲਾਭ ਹਨ :

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸਰਲ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ਇਸ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝੇ ਸਿਧਾਂਤ ਭੁਲਦੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
3. ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜੁਗਤ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਇਸ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਸੌਖਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਵਿਆਖਿਆ ਠੀਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਜੁਗਤ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਜੁਗਤ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ।

1. ਇਸ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇੰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਪੜਾਅ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
3. ਇਸ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੱਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੁਝਾਅ :

1. ਪਾਠ-ਸਮੱਗਰੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ, ਅਧਿਆਪਨ ਉਦੇਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
2. ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਤਰਕਪੂਰਨ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਕੇ ਨਿਰੂਪਣ (systematic) ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਨ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਅਧਿਆਪਕ ਵਲੋਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਰਲ ਅਤੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
5. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਸਗੋਂ ਪਾਠ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਰਫ਼ਤਾਰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
6. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
7. ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
8. ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਚਿਤ ਹੋਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ, ਵਿਆਖਿਆ, ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਆਦਿਕ।
9. ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
10. ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੰਕੇਤ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਣ।

1.3.6 ਸਾਰ

ਅਧਿਆਪਨ ਜੁਗਤਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤਿਰਿਕਤ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਖਿਆ, ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਟਕੀਕਰਨ, ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਅਤੇ ਰੀਵਿਊ ਆਦਿਕ। ਅਧਿਆਪਨ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਰਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ, ਸਮੂਹ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਸਿਥਰ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਜੁਗਤਾਂ। ਅਧਿਆਪਨ ਜੁਗਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣਾ, ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਰਨਾ, ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ, ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ, ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ, ਡਰਿਲ ਜਾਂ ਅਭਿਆਸ ਕਾਰਜ, ਰੀਵਿਊ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਆਦਿਕ। ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਪੁੱਛਣਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ, ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਅਤੇ ਰੀਵਿਊ ਜੁਗਤਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਨ ਜੁਗਤਾਂ ਹਨ।

1.3.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਅਧਿਆਪਨ ਜੁਗਤਾਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਨ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- (2) ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਜੁਗਤ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਇਸਦੇ ਲਾਭ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
- (3) ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਪੁੱਛਣ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਗੇ? ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸੁਝਾਅ ਲਿਖੋ।
- (4) ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰੋਗੇ ਤੇ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਅਲਾਟ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਿੰਨਾ-ਕਿੰਨਾ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੋਗੇ?

(5) ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਉਪ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

1. ਜੁਗਤ ਦਾ ਅਰਥ
2. ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਜੁਗਤ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ।
3. ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ
4. ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਪੁੱਛਣ ਜੁਗਤ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
5. ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੁਗਤ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ

1.3.8 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਸ਼ਰਮਾਂ, ਟੀ.ਆਰ (2001) : ਸਿੱਖਿਆ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
2. ਮੰਗਲ, ਐਸ.ਕੇ. : Techonology of Teaching, ਟੰਡਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।
3. ਸ਼ਰਮਾ, ਆਰ.ਐਨ : Principles and Techniques of Education, Surjeet Publication Delhi.
4. ਸੰਧੂ, ਪੀ.ਕੇ.(2003) : ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ 21ST ਸੈਨਚੂਰੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ।
5. ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ : ਟੀਚਿੰਗ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ)

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 1.4

ਫੋਕਸ : ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਠਿਪੁਠਤਾ ਕੌਰ

ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ :

1.4.1 ਉਦੇਸ਼

1.4.2 ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਰਥ

1.4.3 ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਧੀ

1.4.4 ਭਾਸ਼ਣ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਰਨਾ

1.4.5 ਸਵੈ-ਖੋਜ ਵਿਧੀ

1.4.6 ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ

1.4.7 ਸਾਰ

1.4.8 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.4.9 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ

1.4.1 ਉਦੇਸ਼ (Aims) :

ਪਿਆਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਤੁਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ:

1. ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ਇਸਦੇ ਕੀ ਲਾਭ ਅਤੇ ਹਾਨੀਆਂ ਹਨ।
2. ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ।
3. ਸਵੈ-ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਲਾਭ, ਹਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ।

1.4.2 ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਰਥ (Introduction and Meaning):

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਢੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੀਨਇੰਗ ਅਤੇ ਬੀਨਇੰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਮੇਤ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਉਸ ਭਾਗ ਨਾਲ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਚੰਗੇ ਅਧਿਆਪਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੜਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੂਝ ਰੱਖੇ।"

"If teaching is to reach its highest degree of efficiency, it is evident that teacher must be thoroughly trained in the materials of instruction in their fields and must also possess a broad understanding of all phases of method

- including psychology - as a part of philosophy of education which is essential to good teaching."

ਸੈਕੰਡਰੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਵਧੀਆ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਸਿਲੇਬਸ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸਫਲ ਰਹੇਗਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਹੀ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।"

"Every teacher and educationist knows that even the best curriculum and the most perfect syllabus remain dead unless quickened into life by the right methods of teaching and the right mind of teacher."

ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

1.4.3 ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਧੀ :

ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਅਧਿਆਪਨ ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਂ ਰਣਨੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁਣ ਦੀ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਣ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਹ ਸਵੈਤੰਤਰੀ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਹੈ।

1. ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ : ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੋਗਨੀਟਿਵ ਅਤੇ ਅਫੈਕਟਿਵ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕੋਗਨੀਟਿਵ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਬਣਤਰ : ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਵੱਧ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਸਿਰਫ ਖਾਮੋਸ਼ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ : ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

1. ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
2. ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।
3. ਸੁਣ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੱਧ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।
4. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
5. ਨਵੀਂ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ।

4. ਵਰਤੋਂ : ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਨ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਟੀਚਾਮਈ ਅਤੇ ਰੌਚਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਕਾਸਮਈ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

1.4.3.1 ਭਾਸ਼ਣ ਰਣਨੀਤੀ ਦੇ ਲਾਭ :

ਭਾਸ਼ਣ ਰਣਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਲਾਭ ਹਨ :

1. ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਇਹ ਇੱਕ ਸਸਤੀ ਅਧਿਆਪਨ ਰਣਨੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਸ਼ਾ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਸਾਪੇਖਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਮਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੋਗਨਿਟਿਵ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
4. ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
5. ਨਵੀਂ ਸਾਮਗਰੀ ਸੌਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
6. ਇਸ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਪਨ ਸਹਾਇਕ ਸਾਮਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
7. ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.4.3.2 ਭਾਸ਼ਣ ਰਣਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ :

ਭਾਸ਼ਣ ਰਣਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਖਾਮੀਆਂ ਹਨ :

1. ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
2. ਇਸ ਰਣਨੀਤੀ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਿਰਫ ਵੱਡੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. ਅਧਿਆਪਕ ਅਧਿਆਪਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰੂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਤਰਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਇਹ ਸਾਈਕੋਮੀਰ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਫੈਕਟਿਵ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
6. ਅਕਸਰ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਸ਼ਾ ਸਾਮਗਰੀ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
7. ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਇਸ ਰਣਨੀਤੀ ਦਾ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
8. ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ (monopoly) ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.4.3.3 ਭਾਸ਼ਣ ਰਣਨੀਤੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੁਝਾਅ :

1. ਜਦੋਂ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, (ਕਾਲੇ ਤਖ਼ਤੇ) ਬਲੈਕ ਬੋਰਡ/ਚਾਕ ਬੋਰਡ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
2. ਉੱਚਿਤ ਅਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਅਧਿਆਪਨ ਸਹਾਇਕ ਸਾਮਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
3. ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੌਖੀ, ਸਧਾਰਣ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇ।
4. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ, ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਸੇ ਮਜ਼ਾਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

5. ਇਸ ਰਣਨੀਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ।
6. ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਾਸਮਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
7. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
8. ਇਸ ਰਣਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੱਡੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਲਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

1.4.4 ਭਾਸ਼ਣ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਲਾ :

ਇਹ ਵਿਧੀ ਭਾਸ਼ਣ ਕਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਲਾ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਲਾ ਵਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਣ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਪਕ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਕਲਾਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਿਆਨਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਦੇਖੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਹਰ ਕਦਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਉੱਪਰ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਰਗਰਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਲਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਜਾਣ। ਉਦਾਹਰਣ ਤੌਰ ਤੇ, ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਊਟਨ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਵੈਗਨ ਦੀ ਚਾਲ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨਪੂਰਵਕ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਭਾਸ਼ਣ ਕਲਾ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਧਿਆਨਪੂਰਵਕ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

1. ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ, ਨਮੂਨੇ, ਫਿਲਮ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵਿਆਖਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਆਖਣ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
4. ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਫ਼, ਰੋਚਕ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਗਤੀ-ਪੂਰਵਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
5. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
6. ਨਵੀਨਤਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਿਰਫ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
7. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
8. ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਬਲੈਕ-ਬੋਰਡ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ, ਟੇਬਲ ਆਦਿ ਉਸ ਉੱਪਰ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਣ।

1.4.4.1 ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ :

ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਲਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਛੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਹਨ :-

1. ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਤਿਆਰੀ
2. ਪਾਠ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ
3. ਅਧਿਆਪਨ
4. ਪ੍ਰਯੋਗ
5. ਬਲੈਕ-ਬੋਰਡ ਵਾਲਾ ਕੰਮ
6. ਕਾਪੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ

1. ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਤਿਆਰੀ : ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਧੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਨ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਿਆਰੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(1) ਪਾਠਕ੍ਰਮ	(2) ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
(3) ਦੁਹਰਾਵ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ	(4) ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ

ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪਾਠ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

2. ਪਾਠ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ : ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਠ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਵਿਧੀ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾਓ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਧਿਆਪਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਸਕੇ।

ਉਦਾਹਰਣ : ਕਾਰਬਨ-ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਸੋਡਾ ਬੋਤਲ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਦੋ ਇੱਕੋ ਰੰਗ ਦੇ ਗੁਬਾਰੇ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

3. ਅਧਿਆਪਨ : ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੱਖਣਾ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ : ਆਰਕਾਈਮਿਡਜ਼ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਅਭਿਆਸ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾ ਦੇਵੇਗਾ ਪਰ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਪਾਠ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਅਤੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਹਰ ਬੱਚੇ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਸਤ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਸਤ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4. ਪ੍ਰਯੋਗ : ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਗਲਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਰਲ ਅਤੇ ਗਤੀ ਪੂਰਵਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਲਾ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਣ, ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਖਵੇਂ ਔਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਟੇਬਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖਣ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੱਚਤ ਹੋ ਸਕੇ।

5. ਬਲੈਕ-ਬੋਰਡ ਦਾ ਕੰਮ : ਬਲੈਕ-ਬੋਰਡ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸਨੂੰ ਜਲਦੀ ਸਮਝ ਸਕਣ। ਇਸਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹਨ :

1. ਨਤੀਜੇ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ।
2. ਸਕੈਚ ਅਤੇ ਡਾਈਆਗਰਾਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ।

6. ਕਾਪੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ : ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਲਾ ਉਹਨਾਂ ਚਿਰ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸਨੂੰ ਕਾਪੀ ਨਾ ਕਰ ਲੈਣ ਅਤੇ ਬਲੈਕ ਬੋਰਡ ਵਾਲੇ ਸਕੈਚਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਬਣਾ ਲੈਣ।

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੰਨੇ ਸਮਝਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਿਖ ਸਕਣ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਪੀ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਪੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

1.4.5 ਸਵੈ-ਖੋਜ ਵਿਧੀ (Heuristic/Discovery Method) :

ਹਿਊਰਿਸਟਿਕ ਵਿਧੀ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ Huerisco ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਮੈਂ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੈ' (I have found out).

ਪ੍ਰੋ. ਐਚ.ਟੀ.ਆਰਮਸਟ੍ਰੋਂਗ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਜਨਮ-ਦਾਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਮੰਤਵ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਖੋਜ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਐਚ.ਟੀ. ਆਰਮਸਟ੍ਰੋਂਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਵੈ-ਖੋਜਕਾਰੀ ਵਿਧੀ ਉਹ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ, ਇਕ ਖੋਜਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।"

ਸਵੈ ਖੋਜਕਾਰੀ ਵਿਧੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ "ਸਵੈ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਚੁੱਪ-ਚਪੀਕਾ ਸਰੋਤਾਂ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸੋਚਣ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਜਿਵੇਂ ਆਗਮਨੀ-ਨਿਗਮਨੀ ਵਿਧੀ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਿਕ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ ਆਦਿ ਸਵੈਕਾਰੀ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸਦੀ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਾਲੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕੇ ਲੱਭਣ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਵੀ ਇਕ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਣ ਬਾਲ ਕੇਂਦਰੀ, ਪ੍ਰਯੋਗੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਰਥਾਤ "ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ" ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰੀਖਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸਦੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ, ਦਲੀਲ ਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਆਪ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.4.5.1 ਸਵੈ-ਖੋਜਕਾਰੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸੋਪਾਨ :

ਸਵੈ-ਖੋਜਕਾਰੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸੋਪਾਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਸਮੱਸਿਆ (Problem) : ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਵੈ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸਭ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਕ ਜਾਂ ਖੋਜਕਾਰ ਰਹਿਣ।

2. ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ (Procedure) : ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤਾਈਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਬੇਲੋੜਾ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਵੈ-ਖੋਜ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਅੰਤ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਸਰੋਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਖੋਜਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿਣ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

3. ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Questions) : ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਅਧਿਆਪਕ ਉਚਿੱਤ ਸਵੈ-ਵਿਵਹਾਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ, ਚਿੰਤਨ, ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਵੈ-ਖੋਜ ਵਿਵਹਾਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਚ ਕੀ ਲੱਭਣਾ ਹੈ? ਸਮੱਸਿਆ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੌਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ :

ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ (Awareness about Problem)

ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ (Identify the Problem)

ਪਰਿਕਲਪਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣਾ (Formulation Hypothesis)

ਉਚਿਤ ਹੱਲ ਲੱਭਣਾ (Find Appropriate Solution)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅੱਗੇ ਖੋਜ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲੱਭਣਗੇ।

1.4.5.3 ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ (Advantages of Heuristic Method) :

1. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
2. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਬਣ ਕੇ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।
3. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਖੋਜ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ।
5. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਵਧੇਰੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।
6. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰੇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਰਕਪੂਰਣ ਸੋਚ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਕੀ, ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
7. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਜਾਨਣ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
8. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅੰਦਰ ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ

ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ, ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਟੀਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

9. ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਅੰਦਰ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿੱਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.4.5.4 ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਹਾਨੀਆਂ (Disadvantages of Heuristic/Discovery Method) :

1. ਨਿਪੁੰਨ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ (Lack of Skilled Teachers) :

ਇਸ ਵਿਧੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਪੁੰਨ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਨਿਰੀਖਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਆਪਕ ਜੋ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਉਸਦੇ ਲਈ ਇਹ ਵਿਧੀ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ।

2. ਖਰਚੀਲੀ ਵਿਧੀ (Expensive Method) :

ਇਹ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਰਚੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਦਮਾਨ ਹੋਵੇ।

3. ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ (Need to Hard-work) :

ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਵਿਧੀ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਵੀ ਲਿਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

4. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਆਸਾਂ (Much Hopes from Students) :

ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਆਸਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਉਤਰ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਸੁਤੰਤਰ ਯਤਨਾਂ ਕਰਕੇ ਖੋਜ ਕੇ ਵਿਖਾਉਣ, ਇਸ ਲਈ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ, ਸਬਰ, ਇਕਾਗਰਤਾ, ਸਿਆਣਪ, ਚਤੁਰਤਾ, ਚਿੰਤਨ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

5. ਸਿਲੇਬਸ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ (Difficulty in Completing Syllabus) :

ਸਵੈ-ਖੋਜਕਾਰੀ ਵਿਧੀ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਿਲੇਬਸ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

6. ਗਲਤ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ (Possibility of Wrong Judgement) :

ਸਵੈ-ਖੋਜਕਾਰੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਨਿਰਣੇ ਆਪ ਹੀ ਲੈਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਗਲਤ ਨਿਰਣੇ ਲੈਣ ਦੀ ਬੜੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਇੰਨਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਹਰੇਕ ਨਿਰਣਾ ਠੀਕ ਲੈ ਕੇ ਵਿਖਾਉਣ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਗਲਤ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਗਲਤ ਨਿਰਣਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗਲਤ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਬੜੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

1.4.5.5 ਸਿੱਟਾ (Conclusion) :

ਉੱਪਰ ਦਰਸਾਏ ਹੋਏ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸਵੈ-ਖੋਜਕਾਰੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਅਧਿਆਪਨ

ਵਿਧੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਅਸਲੀ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਅੜਚਣਾਂ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅੰਦਰ ਸਵੈ-ਖੋਜ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਵੀ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਸਮਝੀ ਜਾਏ, ਉਥੇ ਦੱਸ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹਰਜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

1.4.6 ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ (Project Method):

ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਤਮਿਕ ਢੰਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਾਨ ਡਿਊਈ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਤੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਕਿਲ ਪੈਟਰਿਕ ਨੇ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਜਾਂ ਯੋਜਨਾਬੰਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

1. ਬਲਾਰਡ (Ballard) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਇੱਕ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।” (“A project is a bit of real life that has been imparted into school”).
2. ਕਿਲ ਪੈਟਰਿਕ (Kilpatrick) ਅਨੁਸਾਰ, “ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (A project is a purposeful activity provided most earnestly in a social environment”).
3. ਜੇ.ਏ. ਸਟੈਵਨਸਨ (J.A. Stevenson) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆਤਮਿਕ ਆਧਾਰਤ ਕੰਮ ਹੈ ਜੋ ਕੁਦਰਤੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਧੀਨ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (“A project is a problematic act carried to completion in its natural setting”).

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸਲ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ੍ਰਮ, ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ, ‘ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਣ’ ਦੇ ਤਰਕ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ।

1.4.6.1 ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Basic Principles or features of the project method):

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ :

- (i) **ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of activity):** ਜਿਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।
- (ii) **ਮੰਤਵ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of aims):** ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਮੰਤਵ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।
- (iii) **ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of experience):** ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।

- (iv) **ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of freedom):** ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (v) **ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of utility):** ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (vi) **ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of reality):** ਖੁਦ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਹੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਰੁੱਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

1.4.6.2 ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ (Practical working of the project method):

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

- (i) **ਥੋਕ ਵਾਤਾਵਰਨ (Proper environment):** ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਯੋਗ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਬੱਚੇ ਅਸਰਦਾਇਕ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ, ਤਸਵੀਰਾਂ, ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜੇਕਰ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਮਾਡਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਵਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਣ।
- (ii) **ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਚੋਣ (Selection of project):** ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲੀ ਅਵਸਥਾ ਚੰਗੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਅਜਿਹੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਹੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਦੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਕਿ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਡਾ. ਕਿਲਪੈਟਰਿਕ (Dr. Kilpatrick) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਵਧੇਰੇ ਸਕੂਲੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਹੈ।” ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਖਰਚ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (iii) **ਨਿਯੋਜਨ (Planning):** ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲੀ ਸਟੇਜ ਯੋਜਨਾ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਨੋਟ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਨੋਟ ਕਰਨ।
- (iv) **ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ (Completion of Planning):** ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜ ਲਈ

ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰੇ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਖਵੇਵੇਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

- (v) **ਮੁਲਾਂਕਣ (Evaluation):** ਕੰਮ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਅਤਿ-ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਸਕਣ। ਇਹ ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (vi) **ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਣਾ (Maintaining record):** ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਵਿਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਭੁੱਲਦਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਈਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ, ਦਿੱਤੇ ਸੁਝਾਅ, ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਸੁਝਾਅ, ਸੌਧੇ ਕੰਮ, ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਵਸੀਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

1.4.6.3 ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ ਅਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਚੁਣਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਕਈ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

1. **ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ (It is based on Principles of learning):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. **ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ (This method provides social training):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਜੁਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
3. **ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ (This method provides training of social adjustment):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ, ਮਿਲਣ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਤੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।
4. **ਇਹ ਵਿਧੀ ਡੈਮੋਕਰੈਟਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ (This method provides democratic training):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਮਿਲਕੇ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. **ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ (This method provides satisfaction to students):** ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਗਾਂਹ ਸਿਰਜਾਤਮਿਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਵੇਗਾ।

6. **ਹੱਥੀ-ਕਿਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ (Dignity of labour):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
7. **ਇਹ ਵਿਧੀ ਹੱਟੇਬਾਜ਼ੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ (This method does not encourage cramming):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੱਟੇਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੱਟਾ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ।
8. **ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ (This method develops self-discipline):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਉਣਤਾਈਆਂ (Limitations) ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

1. ਇੱਕ ਕਲਾਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਪ ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ।
2. ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਚੁਣਨ, ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਤੇ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।
3. ਇਹ ਵਿਧੀ ਖਰਚੀਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਕੁਝ ਸਮਾਨ ਅਜ਼ਾਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
4. ਇਹ ਵਿਧੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ।

1.4.7 ਸਾਰ (Summary) :

ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜੋ ਕਿ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇੱਕੋ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਢੰਗ ਵਿਸ਼ਾ ਲੈਕਚਰ ਢੰਗ, ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਢੰਗ, ਸਰੋਤ ਢੰਗ, ਸਮੱਸਿਆ ਢੰਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਢੰਗ ਹਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਘਾਟਾਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਮਾਤ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਢੰਗਾਂ, ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਣੇ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ, ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਕਰਕੇ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

1.4.8 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)

1. ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਕੀ ਖਾਮੀਆਂ ਹਨ?
2. ਭਾਸ਼ਣ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।

1.4.9 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ (Suggested Books) :

1. ਸੰਧੂ, ਪੀ. ਕੇ. : ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ
2. ਸਿੱਧੂ, ਐਚ. ਕੇ. : ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ-ਸਿਖਸ਼ਣ
3. ਕੋਛੜ, ਐਸ. ਕੇ. : ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ
4. ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ : ਟੀਚਿੰਗ ਆਫ ਸੋਸਲ ਸਟੱਡੀ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)
ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ (2005)

ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ: ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੱਜੋਂ

ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਪਹੀਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਵਾਲਾ ਉਹ ਦਰਪਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਦਲਾਵ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਜਿੰਨਾਂ ਵੀ ਪੱਛੜਿਆ, ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਾਵ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ - ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਾਧਾ, ਸੁਧਾਰ, ਕਮੀ, ਵਿਕਲਪ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਬਦਲਾਵ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਔਖਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੋਧ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਛੇਦ 368 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਤਹਿਤ ਕਈ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧਾਂ ਪਾਸ ਹੋ ਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ - ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ XX ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 368 ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਧ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਸੀਂ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਨੁਛੇਦ 368 ਦੁਆਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਸਦਨਾਂ ਤੋਂ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਲਈ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੋਧ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1. ਸਧਾਰਨ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਸੋਧ
2. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਸੋਧ
3. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਸੋਧ

ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :-

1. ਸਧਾਰਨ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਸੋਧ :- ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਨੁਛੇਦ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਸੋਧ ਬਿੱਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸੋਧ ਬਿੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਸ ਸੋਧ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਧ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਛੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ੳ) ਅਨੁਛੇਦ 2, 3 ਅਤੇ 4 ਅਨੁਸਾਰ (ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਬਨਾਉਣਾ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨੀਆਂ, ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਬਦਲਣੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦਾ 29ਵਾਂ ਰਾਜ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਅਨੁਛੇਦ 2 ਦੇ ਤਹਿਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅ) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਨਾਮ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੁੰਬਈ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਇਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੀ ਬਦਲੇ ਗਏ ਹਨ।

ਅਨੁਛੇਦ 5, 6, 7, 8, 9, 10, ਅਤੇ 11 (ਨਾਗਰਿਕਤਾ) ਦਾ ਸਬੰਧ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਨਾਲ ਹੈ।

ੲ) ਅਨੁਛੇਦ 81 (ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ)

ਸ) ਅਨੁਛੇਦ 100 (ਸੰਸਦ ਦੇ ਕੋਰਮ ਸਬੰਧੀ)

ਹ) ਅਨੁਛੇਦ 105, 106 (ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ, ਭੱਤੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ)

ਕ) ਅਨੁਛੇਦ 120(2) (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ)

ਖ) ਅਨੁਛੇਦ 124(1) 135 (ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਭੱਤੇ, ਤਨਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ)

ਗ) ਅਨੁਛੇਦ 169 (ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਖਤਮ ਜਾਂ ਬਨਾਉਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ)

ਘ) ਅਨੁਛੇਦ 343 (ਦਫ਼ਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ)

ਅਨੁਸੂਚੀ 2	5	6
ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮੇਘਾਲਿਆ	ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਖੇਤਰ ਅਤੇ	ਆਸਾਮ
ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ	ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨ-ਜਾਤੀ	ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ, ਮਿਜ਼ੋਰਮ ਜਨ-ਜਾਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ

2. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਸੋਧ :- ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਧ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 2/3 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਅਤੇ ਵੋਟਿੰਗ ਲਈ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਣ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਠੋਰ ਹੈ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪਾਰਟੀ ਦੋਨਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ 1971-77 ਤੱਕ 19 ਸੋਧਾਂ (24 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 42ਵੀਂ ਤੱਕ) 1980-89 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 19 ਸੋਧਾਂ (45 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 63ਵੀਂ ਤੱਕ) ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ 1996 ਤੋਂ 1998 ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਵੀ ਸੋਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

3. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਸੋਧ :- ਇਸ ਸੋਧ ਲਈ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੋਧ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੰਘੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੋਵਾਂ ਉੱਪਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਵ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ (ਸੰਸਦ+ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ) ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸੋਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੱਧੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਣੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੇ ਅੱਧੇ ਰਾਜ ਇਸਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਿੱਲ (ਜੀ.ਐਸ.ਟੀ.) ਜੋ ਕਿ 122ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਲਈ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਸਾਮ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਰਾਜ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਸੋਧ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :-

- ੳ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ (ਅਨੁਛੇਦ 54 ਅਤੇ 55)
- ਅ) ਸੰਘ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਣ ਸਬੰਧੀ (ਅਨੁਛੇਦ 73)
- ੲ) ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਣ ਸਬੰਧੀ (ਅਨੁਛੇਦ 162)

- ਸ) ਕੇਂਦਰ ਸਾਸ਼ਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧੀ (ਅਨੁਛੇਦ 241)
 ਹ) ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ (ਅਨੁਛੇਦ 368)
 ਕ) ਕੇਂਦਰ ਸੂਚੀ (97) ਰਾਜ ਸੂਚੀ (66) ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ (47) ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ (ਸੱਤਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ)
 ਖ) ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ।

ਜੇਕਰ ਸੋਧ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਦ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਵ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਤੌਰ ਤੇ 42ਵੀਂ ਸੋਧ 1976 ਨੂੰ 44ਵੀਂ ਸੋਧ 1978 ਦੀ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਬਦਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਦਾ ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਐਨ.ਜੇ.ਏ.ਸੀ. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਆਇਕ ਨਿਯੁਕਤੀ ਆਯੋਗ ਨੂੰ ਪੰਜ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਬੈਂਚ ਨੇ 4-1 ਨਾਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਆਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵਾਲਾ ਕਦਮ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਨਿਆਏਕ ਪੂਰੀ ਸੋਧ ਨੂੰ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਅਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਸਦ ਵੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸੋਧ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵੀ ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੋਲਕ ਨਾਥ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਦ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ 1971 ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਵਿਵਾਦ

ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਵਾਰ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਲਈ ਨਿਆਏਕ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਮੱਤਭੇਦ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬਹਿਸ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। 1967 ਤੱਕ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਦ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸੰਸਦ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ 1951 ਤੇ 1965 ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸ਼ੰਕਰਪ੍ਰਸਾਦ/ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ/ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਗਾਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੌਲਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਵ ਸਬੰਧੀ ਬਹਿਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। 1967 ਵਿੱਚ ਗੋਲਕਨਾਥ/ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਵ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਸਦ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਸਦ ਦੀ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਬੰਧੀ ਵਿਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਨੁਛੇਦ 368 ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਨੁਛੇਦ 245, 246 ਅਤੇ 248 ਸਨ। ਅਨੁਛੇਦ 368 ਸੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਧ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ

24ਵੀਂ ਤੇ 25ਵੀਂ ਸੋਧ 1971 ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਪ੍ਰੰਤੂ 1973 ਵਿੱਚ ਕੇਸ਼ਵਾ ਨੰਦ ਭਾਰਤੀ/ਕੇਰਲਾ ਕੇਸ ਵਿੱਚ 24ਵੀਂ ਅਤੇ 25ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਚੁਨੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਤੇਰਾਂ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਬੈਂਚ ਨੇ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਸਿਕਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਫੈਸਲੇ ਵਿੱਚ (7-6) ਗੋਲਕ ਨਾਥ ਦੇ ਕੇਸ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕੋਲ ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਸਦ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੋਧ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮੌਲਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਵ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੌਲਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚਤਾ, ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਸੰਘਵਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਸਿਕਰੀ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੱਜ ਸੈਲਟ ਅਤੇ ਜੱਜ ਗਰੇਵਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਬੈਂਚ ਦੇ ਜੱਜ ਹੈਗੜੇ ਅਤੇ ਜੱਜ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਮੌਲਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। 1973 ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਬਾਅਦ 1976 ਤੱਕ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਨੇ ਸੰਸਦ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਣ ਗਏ, ਪ੍ਰੰਤੂ 1980 ਵਿੱਚ Minerva Mills ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣਕੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਹ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਲਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕੀਏ। ਹੁਣ ਦੋਨੋਂ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਸਤੰਭ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਵਉੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਉਪਰ ਪਿਆ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :-

ਪਹਿਲੀ ਸੋਧ 1951 :- ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੱਤਭੇਦ ਹੋਣਗੇ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲ 2000 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਸਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ 1 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚੋਲਗੀ ਸਿਸਟਮ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾ ਖਾਤਮਾਂ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸੁਧਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਚਲਾਏ ਗਏ ਇਸ ਕਰਕੇ 1951 ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 23(ਸੋਸ਼ਣ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬੰਧੂਆ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਬੈਰਾਗ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵੱਡਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਤੇ 9ਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ :- ਪਹਿਲੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ 9ਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਕੇ 284 ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭੂਮੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਹਿਲੀ ਸੋਧ ਜੋ 1951 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 31(A) ਅਤੇ 31(B) ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਜੋੜੇ ਗਏ। 31(A) ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਅਧਿਗ੍ਰਹਿਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ ਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਰੱਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਨੁਛੇਦ 31(B) ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 9ਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਐਕਟ ਰੈਗੂਲੇਸ਼ਨਜ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਭੂਮੀਗ੍ਰਹਿਣ ਸਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ 9ਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਮੇਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ/ਬਿਹਾਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਐਕਟ 1950 ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਐਕਟ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਦੇਣਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ Colourful Legistation ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 9ਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ

ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭੂਮੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ 11 ਜਨਵਰੀ 2007 ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ 9 ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਬੈਂਚ ਨੇ 9ਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕੁਝ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ 9ਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਸੀਮਿਤ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਛੇਦ 14, 15 19 ਅਤੇ 21 ਸਮਾਨਤਾ, ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। 1973 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਚੁਨੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਨੌਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ ਅਤੇ 9ਵੀਂ ਸੂਚੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਪਰ ਰੋਕ ਲਗਾਈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਬੇਜ਼ਮੀਨੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਮੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਉੱਨਤੀ ਵੱਲ ਵੱਧ ਸਕਿਆ।

ਪਹਿਲੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਦਰਾਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1950 ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ ਮੈਡੀਕਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀਟਾਂ ਭਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਫਾਰਮੂਲਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲ ਸਕਣ। ਇਸ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ 14 ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ 6 ਸੀਟਾਂ ਗੈਰਬ੍ਰਹਮਣ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਣ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਦੇ ਪੱਛੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਸੋਚ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਓ ਨਾਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਣਗੇ। Miss Champakanam Dorairajan ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਦੋਂ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਅਨੁਛੇਦ 29(2) ਦੇ ਤਹਿਤ ਅਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਦਰਾਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਛੇਦ (46) ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੈਬਿਨਟ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਨੁਛੇਦ 15 ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਨੁਛੇਦ 15(4) ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ

ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਅਨੁਛੇਦ 15 ਅਤੇ 29(2) ਪੱਛੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਆਵੇ।

7ਵੀਂ ਸੋਧ 1956 :- ਇਸ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਨਰ ਗਠਨ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ABC ਵਰਗੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ 14 ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ 6 ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਗਠਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਨ - ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ “ਤੇਲਗੂ ਭਾਸ਼ਾ” ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ “ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ” ਗੁਜਰਾਤ “ਗੁਜਰਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾ”।

24ਵੀਂ ਸੋਧ 1971 :- ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਨੇ ਗੋਲਕਨਾਥ ਮੁਕੱਦਮੇ (5 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 6 ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ) ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧੀ ਭਾਗ ਤਿੰਨ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਅਨੁਛੇਦ 368 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵੱਜੋਂ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਭਾਗ ਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸੰਸਦ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉੱਪਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਤੀਜੇ ਦੇ ਉੱਪਬੰਧ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਸੋਧ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਛੇਦ 368 ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਸਿਰਫ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਇਸ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਛੇਦ 368 ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਨੁਛੇਦ 368 ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੋਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਸਦਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

25ਵੀਂ ਸੋਧ 1971 :- ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੋਧ 24 ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 368 ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਤਹਿਤ 25ਵੀਂ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਨੁਛੇਦ 31 ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੋਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਨੁਛੇਦ 31 ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਜਨਤਕ ਆਦੇਸ਼ ਲਈ ਸੰਪਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚੁਨੌਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਉਸ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਘੱਟ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੌਥੀ ਸੋਧ (1955) ਇਹ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ

ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਕਿੰਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੰਸਦ ਭਾਵ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਰ ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ‘‘ਮੁਆਵਜ਼ਾ’’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਕੀਰਨ ਅਰਥ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਠੀਕ ਸਮਝੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਕੀਟ ਰੇਟ ਤੇ ਪੂਰਾ ਪੈਸਾ ਦੇਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਹੋਵੇਗਾ ‘‘ਮੁਆਵਜ਼ੇ’’ ਲਈ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਹਰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਨਗਦ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲਾਭ।

ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ 25ਵੀਂ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ‘‘ਮੁਆਵਜ਼ਾ’’ ਦੀ ਥਾਂ ‘‘ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ’’ ਸ਼ਬਦ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਰਕਮ ਜਾਂ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਨਗਦ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਰਾਸ਼ੀ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਤੇ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਸੋਧ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਨੁਛੇਦ 19 ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਕ ਹਿੱਤ ਲਈ ਸੰਪਤੀ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਆਧਾਰ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ 4 ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ 39 ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਜਨਤਕ ਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਗ ਚਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਗ ਚਾਰ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਆਂਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਦਾਲਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀਆਂ ਇਸ ਕਾਰਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ-ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ 25ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਨੇ ਅਨੁਛੇਦ 31 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਨੁਛੇਦ 31(C) ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 39 ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਭੌਤਿਕ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਨ ਸਬੰਧੀ ਬਣਾਇਆ ਕਾਨੂੰਨ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਨੁਛੇਦ 14, 19 ਅਤੇ 31 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ।

26ਵੀਂ ਸੋਧ 1971 :- ਇਹ ਸੋਧ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 565 ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ (ਪਟਿਆਲਾ, ਭਰਤਪੁਰ, ਜੈਪੁਰ ਅਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ) ਆਦਿ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ (Privy Purse) ਫ਼ਰੀ ਫਰਸਟ ਕਲਾਸ ਟਰੇਨ ਟਿਕਟ, ਫ਼ਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਆਪਣਾ ਦਰਬਾਰ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਦੇਣਾ, ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਸੈਨਾ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਛੇਦ 14 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਕਦਮ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ”। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਬੋਝ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ 26ਵੀਂ ਸੋਧ 1971 ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ (Privy Purse) ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੀ।

36 ਵੀਂ ਸੋਧ 1975 :- ਸਿੱਕਮ ਦਾ ਅਰਥ Limbu ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ “ਨਵਾਂ ਮਹਿਲ” ਹੈ। ਸਿੱਕਮ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬੋਧੀ ਰਾਜ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਬੰਧ ਤਿੱਬਤ ਨਾਲ ਸਨ। 1642 ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਚੌਗਾਲ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। 1886 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅਧੀਨ ਰਹੀਆਂ। 1947 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੀਨ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਕਮ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਬੰਧ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਤੰਤਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। 1973 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਦੰਗੇ ਹੋਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਕਮ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਜਨਮੱਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਲੋਕ ਰਾਜਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਵਿੱਚ। 97 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਤੰਤਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 36ਵੀਂ ਸੋਧ 1975 ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ 22ਵੇਂ ਰਾਜ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਦਾ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਕਮ ਰਾਜਤੰਤਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ 14 ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

42ਵੀਂ ਸੋਧ 1976 :- ਇਸ ਸੋਧ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੋਧ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਐਨੋ

ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੋਧ ਨੂੰ ‘‘ਭਾਰਤ ਦਾ ਛੋਟਾ ਸੰਵਿਧਾਨ’’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ।

ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਟੀਚਾ ਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ‘‘ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ’’ 1949 ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ HV Kamath ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘‘ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਧਰਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਪਰ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇੱਥੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਨਾ ਹੀ ‘‘ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਹੀ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਅਧਾਰਮਿਕ ਹੈ’’ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਾਨੂੰ 5 ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ‘‘ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਕਮੇਟੀ’’ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ ਚੌਥਾ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ 51(A) ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ 10 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗਾਨ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ ਸਾਡੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸ੍ਰੋਤ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਰਤੱਵ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਨੁਸਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਅਖੰਡਤਾ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

44ਵੀਂ ਸੋਧ :- 26 ਜੂਨ 1975 ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਾਲਾ ਦਿਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸ ਦਿਨ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਗਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਪ੍ਰੈਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਨਿੱਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕਾਰਨ ਹੀ 1977 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 7ਵਾਂ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਨਵਾਂ ਅਨੁਛੇਦ 300(A) ਭਾਗ XII ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ 19F (31C) ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੁਛੇਦ 21 ਨਿੱਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿੱਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

52ਵੀਂ ਸੋਧ 1985 :- ਇਹ ਸੋਧ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ 10ਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੋਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜ ਨੇਤਾ ਸੱਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਾਰਟੀ ਛੱਡਣਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਵੀ ਰਹੀ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਸੀ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਗਰਾਟਾਂ, ਰਿਸਤੇਦਾਰਾਂ ਲਈ ਨੌਕਰੀਆਂ, ਨਗਦ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਦਲ ਬਦਲੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ‘‘ਆਇਆ ਰਾਮ ਗਿਆ ਰਾਮ’’ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿਧਾਇਕ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਦਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਤੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਕੌਸਰ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਦਲ ਬਦਲੀ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਜਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਵਿਧਾਇਕ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਯੋਗ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੋਧ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਿਖਰਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਸੀ।

61ਵੀਂ ਸੋਧ 1989 :- ਇਸ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਸੋਧ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਉਮਰ 21 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਰਕੇ 18 ਸਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ (ਅਮੈਰਿਕਾ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ 18 ਸਾਲ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਉਮਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ) ਇਸ ਸੋਧ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਦੋਂ 1952 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1952 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੋਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਤਦਾਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਗਰਿਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਇਸ ਸੋਧ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 52 ਲੱਖ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੋਟਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਨ। ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਹੀ ਭਵਿੱਖ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

73, 74ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ :- ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ 73ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਭਾਗ IX ਅਲੱਗ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਨੁਛੇਦ 243(A) ਤੋਂ 243(O) ਲਈ 11ਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਰਿੰਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸਮਿਤੀ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਚਲਾਂਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ Lord Rippon ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਜਿਸ

ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ “ਭਾਰਤ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ” ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੁਫ਼ਨੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ 42 ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਲਵੰਤ ਰਾਏ ਮਹਿਤਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਗੌਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਹ ਸਫ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ 73ਵੀਂ ਅਤੇ 74ਵੀਂ ਸੋਧ (ਭਾਗ (IX) 11ਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਅਤੇ 74ਵੀਂ (IX-A) 12 ਅਨੁਸੂਚੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਸ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਵਿੱਚ 33 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ 70 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਐਸ.ਸੀ., ਐਸ.ਟੀ. ਅਤੇ ਓ.ਬੀ.ਸੀ. ਨੂੰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਉਚੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕੱਠਪੁਤਲੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰਿਤੀ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਖਿਡੌਣਾ।

86ਵੀਂ ਸੋਧ 2002 :- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ “ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ” ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ 21(A) ਨੂੰ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 6-14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮੁਫ਼ਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਐਕਟ ਬਨਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਵ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੱਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੋਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 51(A) ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚ 11ਵੇਂ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸਰਪਰਸਤ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ 6-14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਕੂਲ ਭੇਜਣਾ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

93ਵੀਂ ਸੋਧ 2005 :- ਇਸ ਸੋਧ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਐਸ.ਸੀ. ਐਸ.ਟੀ. ਲਈ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਰਕਾਰੀ, ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸੋਧ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਚੁਨੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦੁਆਰਾ

ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ Creamy Layer ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰੱਖਿਆ।

ਸਿੱਟਾ :- ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕਿਸੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਹੋਵੇ ਜਾਂ 73ਵੀਂ, 74ਵੀਂ ਸੋਧ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਖੋਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ 23ਵੀਂ, 45ਵੀਂ, 76ਵੀਂ, 79ਵੀਂ ਸੋਧਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਇਹਨਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਸਿਰਫ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਜਾਤੀ ਕੱਟੜਤਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤਾਂ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਉਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਕਰੋੜ ਬੱਚੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਿਆਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਖਾਤਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਲਈ ਇੱਕ ਬਰਾਬਰ 'ਸਹੀ ਸਿੱਖਿਆ' ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਵਿਦਿਅਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ "ਸਹੀ ਸਿੱਖਿਆ" ਵਿੱਚ ਖਰਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ 94 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਇਸ "ਸਹੀ ਸਿੱਖਿਆ" ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਲਾਭ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਲੱਖਾਂ ਬੇਜ਼ਮੀਨੋਂ ਕਿਸਾਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੰਧੂਆ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਾਮ ਕਸੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲਿੰਕਨ ਨੇ ਉਥੇ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਦਾਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼।